

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
FACULTATEA DE LITERE
CATEDRA DE LITERATURĂ UNIVERSALĂ ȘI COMPARATĂ

1

TEZĂ DE DOCTORAT

Fenomenalitatea istorică și politică a sângelui
în spațiul cultural contemporan

REZUMAT

FLORINA CODREANU

Coordonator științific:
Prof. univ. dr. ȘTEFAN BORBÉLY

CLUJ-NAPOCA

2011

1. Introducere la cultura sângelui

1.1. Dezambiguizare tematică

1.1.1. Imaginarul medical: simptome ale sângelui mitologic vs. științific

1.1.2. Sângele între antropologia medicală și politică

1.1.3. Sociologia prezenței sângelui

1.1.4. Istoria ultimă a sângelui

1.2. Primii cercetători ai sângelui

1.2.1. Spațiul francez

1.2.2. Spațiul anglo-saxon

1.2.3. Spațiul german

2. Preliminarii culturale la fenomenul alterității în circuit sangvin

2.1. Alteritate și sânge în textul biblic

2.2. Urme actuale ale alterității decantate antropologic

2.3. Alteritatea postmodernă

2.4. Intersectări alteritare în literatură

3. Literatura violențelor

3.1. Categoria răului între filozofie și literatură

3.2. Teorii ale violenței în istoria recentă a culturii

3.3. Proza violenței

3.4. Dramaturgia violenței

4. Sângele în dinamica artei

4.1. Vizibilitatea sângelui în artă

4.1.1. Preliminarii istorice

4.1.2. Reprezentarea sângelui în arta modernă

4.1.3. Studiu de caz: Frida Kahlo

4.2. Experimentarea sângelui în arta contemporană

4.2.1. Fenomenul Nitsch

4.2.2. Artă feminină cu sânge

4.2.3. Expoziția din Frankfurt

5. Concluzii

5.1. Index alfabetic

5.2. Referințe bibliografice

5.3. Mulțumiri

Argument

A oficia un spațiu de dialog cu o literatură de specialitate eclectică, în baza unei excesiv de vaste culturi a sângelui, unde singurul cuvânt de ordine și selecție e cel auctorial, reprezintă deopotrivă o sarcină anevoioasă, cât una riscantă de permanentă amânare și înnoire a concluziilor. De la semnarea angajamentului cognitiv cu tema până la emergența propriu-zisă a temei în planul concepției, ideile, argumentele și teoriile cheie și-au schimbat poziția *de facto* urmând traiectoria consacării date de lectură, analiză și sinteză. Optând pentru surse bibliografice în speță formale, degajate din spațiul cultural francez, anglo-saxon și german, propunerea de față s-a erijat la confluența tridisciplinară a istoriei ideilor, literaturii comparate și istoriei artei.

De-a lungul cercetării discursul sângelui s-a sedimentat la nivel descriptiv prin prisma istoriei magice și medicale, denunțând un destin împărțit în favoarea mitologiei spre dauna științei, iar la nivel conceptual a intrat în rezonanță cu variațiuni ale conceptelor controversate de *alteritate*, *violență* și *reprezentare*.

Inițiat ca reacție împotriva cercetărilor închise tip-nișă care nu intră în dialog cultural, ideatic și imagistic, care își rămân sieși scop derulându-se idealist și impasibil dincolo de matca cunoașterii, proiectul de față aspiră înainte de toate să separe informația de prisos de înțelegere, ideile generale de cele contextuale, îngrămădirea disciplinară cu multitudinea de jargoane caracteristice de cuprinsul propriu istoriei culturale, iar în al doilea rând să disloce fuziunea și divergența orizonturilor pentru a extrage dominantele discursive ale sangvinității contemporane.

Pornind de la ipoteza că *sângele nu are un curs ușor* (tr.n.)¹, că locul lui în corp nu a fost niciodată unul strict funcțional, cât preponderent social, cultural și politic, că lecția inaugurată și susținută de el despre știința vieții e una fără limite, obiectivul general al cercetării se propagă împotriva naivității unei sistematizări taxonomice, de altfel ar fi un scop eminent suspect din punct de vedere științific inventarierea și catalogarea ocurențelor sangvine în lumea contemporană. Din momentul în care istoria medicală și-a recunoscut dependența de imaginar și imaginație, orice demers exhaustiv de aducere la suprafață a conotațiilor sangvine își pierde relevanța.

Hermeneutica sângelui începe cu determinarea unei cunoașteri restricționate în care persistă epoca premodernă, în lipsa diferenței dintre gândirea științifică și comanda magică. William Harvey trăiește în această mentalitate și e printre primii care gândește sângele cantitativ, nu calitativ precum predecesorii săi. Deși descoperă circulația sangvină, saltul în imaginație ar fi prea mare să întrevadă și scopul acestei circulații, oscilând între hrănirea și încălzirea corpului. Se cunoaște azi că acest scop e desigur multiplu.

Desfășurarea propriu-zisă de conținut prevede o abordare istorică tripartită a existenței în relație, de punere în ecuație a sângelui cu problematica alterității de pe poziția istoriei ideilor, a existenței ca manifestare violentă, de tratare a cazuisticii violenței în perimetrul literar de pe poziția literaturii comparate și a existenței sangvine ca reprezentare și experimentare în arta contemporană de pe poziția istoriei artei.

i. În câmpul ideilor culturale, abordarea sangvinității își asumă o legătură cu fenomenul alterității – până acum explorată doar preferențial prin antrenarea unui Celălalt exclus, unde sângele *arian*, pe filiera extrapolării naționalismului, sau *infectat*, de la pseudoștiințificitatea antisemitismului la psihoza marilor pandemii, constituie cel mai mare generator de dezbatere și producător de sens.

Cu o istorie încercată, nu atât conceptual, cât dialectic, problematica Celuilalt pune în vedere necesitatea diferenței dintre alteritatea văzută ca esențială și alteritatea relațională sau contextuală. Persistența fenomenelor de rasism, naționalism, tribalism sau intoleranță, dovedește cât de nevralgică devine alteritatea în raport dialectic cu centralitatea identității. În eseul *Viața comună* (1995) istoricul Tzvetan Todorov leagă această dialectică de permutările nivelurilor la care poate fi găsit omul: cosmic (a fi), animal (a trăi) și social (a exista). Prin comparație cu antropologia intersubiectivă, de recunoaștere a alterității, ce apare abia în

---

¹ Bernard Seeman: *The River of Life. The Story of Man's Blood from Magic to Science*. Museum Press Limited, London, 1962, p. 167

secolul XVIII și va fi promovată cel mai consecvent în actualitate de către Buber, Bahtin, Lévinas sau Habermas, antropologia individuală are o tradiție de peste două mii de ani. Aristotel suprapunea nașterea societății peste slăbiciunea individului, în filozofia greacă celălalt nefiind nici măcar tematizat ci confundat cu mediul natural al individului. Machiavelli, Hobbes și pe urmele lor Girard deconspira în celălalt rivalul sau obstacolul, relația contractată cu el fiind una dirijată social de care în realitate individul nu are nevoie. La începutul studiilor sale Freud rezuma existența celuiilalt la pulsivitatea sexuală, iar Sade își baza întreaga pledoarie estetică pe principiul negării aproapelui. Mai recent, Bataille observă că celălalt se naște dintr-o reacție în fața unei dificultăți.

Trecând prin toate probele ontologice și iscând rezerve epistemologice, alteritatea în relație cu sangvinitatea e marcată de moștenirea biblică a vărsătorului de sânge, în care conform legislației divine se află viața trupului. În funcție de legământul de sânge cu divinitatea, euharistic în creștinism și circumcizional în iudaism, individul e acceptat sau respins din comunitate. Categoriile de gen se construiesc tot în funcție de vărsarea de sânge, voluntară sau involuntară, pe de-o parte publică și masculină, pe de alta privată și feminină. Dintre teoriile chestionând originea omului, alteritatea sacrificabilă din sistemul girardian sau cea genealogică din cel freudian oglindesc două atitudini contemporane fundamentale față de proprietate, una de indiferență și reciclare socială și cealaltă de conservare și transmitere a puterii. În cultura postmodernă, existența celuiilalt se complică pe fondul vărsării de sânge spectaculare din jocurile video și literatura de consum.

ii. Pe de altă parte, în câmpul ideilor literare, insuficiența unei abordări teoretice asupra violenței ca temă și element structurant, în afara câtorva studii exemplare pe autorii tragici, Homer, Shakespeare, moderni precum Baudelaire sau romanul american, creează necesitatea unei cercetări deschise pe literatura contemporană, unde poetica violenței să-și consolideze un statut de sine stătător.

Repunerea în discuție a opozițiilor tradiționale dintre viața reală și viața autentică, dintre socialitate și solitudine, cu privilegierea termenilor din urmă, relansează dezbaterea privind literatura și legăturile sale necesare cu istoria și societatea prezentă, ajungându-se la concluzia că literatura nu poate să exprime adevăruri dezagreabile despre om și violențele umane dacă se desemnează doar pe ea însăși. Anatemizarea moralei și canonizarea esteticului în artă cad în derizoriu în lumina iluziei autonomiei discursului care desemnând exclude. Intrând și ieșind din estetic, fără întoarcerea la imaginea violenței din realitate și identificarea ei, se rămâne în esteticul cel mai pur, de limbaj, care nu reține atenția decât în

planul lecturii. Efectul critic lăsat de literatura violențelor ar trebui să fie unul de vigilență formativă și morală, departe de efectul impresionistic, al violenței înlocuită cu o altă violență.

Dialectica exercitării și reprezentării violenței conferă literaturii un rol intermediar și specific, de simbolizare, unde sângele chiar dacă semnaleză violența nu se identifică cu ea, ci cu imaginile construite socio-cultural pe care le avem despre sânge și care își dezvăluie prin scris adevăratele violențe. Lecția didactică a violenței în literatură se deschide cu pluricauzalitatea și înfinitatea sa, trece prin statutul general ascuns de posibilă camuflare a unei violențe mari sub o violență mai mică, și invariabil angajează relații cu sistemele de putere și cunoaștere dominante, precum supramedicalizarea nebuniei din *Zbor deasupra unui cuib de cuci* sau sociobiologizarea crimei din *Portocala mecanică*.

Simpla conotare negativă a violenței prin așezarea ei în afara umanității, a sentimentelor și minții, ca și cum gândirea nu ar putea fi violentă, pierde din vedere că răspunsul artistic, de strategie narativă și de adâncime, îl anulează pe cel violent, tematic și de suprafață.

iii. În sfârșit, în câmpul ideilor artistice, reprezentarea violenței cu sau fără sânge e cea mai pregnantă, atât la nivel programatic (violența manifestă), cât și în planul creației (violența structurală), cunoscut fiind pionieratul artei în istorie. În această ultimă abordare prin anchetarea felului în care se experimentează sângele în dinamica artei se urmărește decantarea gramaticii vizuale a sângelui și structurarea unui limbaj al rănilor, cu trimitere inerentă la estetica sângelui și la conceptul atașat de corp lichid.

Părăsirea contemporană a reprezentării, cel mai pregnant manifestă în teatrul de imagini și artele de intersecție, de la instalație la performance, relevă mutația ce se produce în această artă mai rapidă decât privirea, anume înțelegerea interiorității prin exterioritate, a spiritului și sufletului prin corp. Nemaifiind o entitate transistorică, ci tranșant fragmentată și contextuală, corpul devine loc al cunoașterii, instrument de măsurare a lumii (din perspectivă fenomenologică, socială, religioasă și morală) și de înregistrare a rupturilor istorice și estetice. Conceptualizarea corpului în funcție de arta corporală ce uzează de sânge așează în centru un limbaj al rănilor care se autodefinește ca marcă politică, de transcriere a interiorului în exterior și trecere a schimbării în planul memoriei pielii.

Cât de departe poate ajunge arta sângelui prin înlocuirea studio-ului cu laborator biologic și a geniului artistic cu documentarea depinde în mare măsură de avansul științei, a cărei manetă de control a devenit. Având în vedere lunga coabitare a fiziologiei sângelui cu religia și filozofia, coabitarea actuală a științei biologice cu arta nu e nici neobișnuită, nici neconcludentă. Dovada pe care o face e aceea că arta reflectă mai mult ca oricând asupra

lumii în care trăim, că fără explorare imaginară cunoașterea rămâne neschimbată, că exercițiile de imaginație nu mai pot schimba punctele de pornire, dar le poate multiplica pe cele de ajungere.

Ceea ce motivează demersul hermeneutic în general nu e anvergura și multilateralitatea temei, ci convingerea că există suficiente curenți și fundături de interpretare care se cer reevaluate și repositionate în context contemporan, dincolo de problematizările asumate pe larg pentru întâia oară. În ciuda penuriei metodologice datorate liniilor de argumentație ramificate, ceea ce ține în picioare edificiul tezei e ideea că discursul preexistent al sângelui fondat pe stereotipuri istorice și prevalat pe filiere ideologice, e unic și generalizat, însă în fiecare stop cadru al istoriei culturale pasibil la formulări diferențiate și deformări surprinzătoare, și atunci studiul nu mai e unul de istoria mentalităților, ci de istorie culturală. De altfel, chiar dacă se face uz de istoria mentalităților, obiectivul final nu e circumscrierea stării de spirit, opticii sau psihologiei unei comunități sau individualități specifice, ci încadrarea acestor date în istoria culturală proximală, respectiv în literaturi și arte. Va fi așadar un studiu de istorie culturală bazat în contemporaneitate, unde catalizatorii interpretativi sunt la fel de diversificați precum posibilele metode de investigație preluate dintr-un evantai de științe umaniste.

În cele din urmă, calitatea de bază a unui astfel de demers exploratoriu e dialogul susținut, felul în care fenomenalitatea plurifațetată a sângelui își prezintă și joacă cauza, de la trecerea în revistă a studiilor inaugurale până la contribuția și implicația lor în sfera nemărginită a hermeneuticii sângelui. Orizontul de acțiune al proiectului, asemenea oricărui studiu de istorie culturală, îmbină critic relectura trecutului împins spre prezent, interogația formelor vieții culturale, identificarea curenților de idei în care acestea se desfășoară și a personalităților reprezentative ce ies în întâmpinarea culturii sângelui.

Capitolul 1: Introducere la cultura sângelui

Cultura sângelui reprezintă ansamblul parțial investigat al valorilor sângelui compromise din punct de vedere spiritual și material, prin ideologizare și politizare, care se dezvoltă de-a lungul secolelor într-o manieră anacronică și adesea divergentă.

Alături de structura vizibilă de conținut, în economia tezei se manifestă și o structură de adâncime care corelează gândirea istorică – ce urmărește etapele evoluției și dezvoltării umane, cu gândirea politică – ce monitorizează întreaga trecere prin diverse materializări ale puterii, promulgări legislative sau consfințiri ideologice. Consecințele și tensiunile acestei corelații se reflectă neîndoios în oglinda totalității materiale și spirituale care este cultura în ansamblu, fără a face demonstrația unității culturale, cât a relevanței și a principiilor valorice ce guvernează o falsă unitate. (Re)contextualizarea e o strategie de bază folosită spre decantarea extinsă a sensurilor. O teorie examinată în lumina altei teorii nu se falsifică, ci își afirmă mai pregnant cauza și nevoile. Exemplificând, teoria umorală nu-și recunoaște pe deplin jocul de influențe decât în lumina emergenței și afirmării teoriei circulației continue, în punctul în care metafizica se lovește de dovada implacabilă a experimentului.

Pasiunea pentru cunoașterea fenomenului sangvin nu e un joc în sine, descriptiv și ocurențial, ci un joc care se legitimizează prin confruntare în cadrul unei paradigme post-positiviste bazată pe înțelegerea fenomenului mai degrabă decât pe determinarea sumei ocurențelor lui. Fiindcă mizează pe context, e departe de imperativul obiectiv și neutru specific cercetării pozitiviste și foarte aproape de o zonă de subiectivism, care deși se îmbogățește cu datele exacte ale medicinei, nu face avere pe seama lor. Generarea și inaugurarea de poziții teoretice și de interpretare fiind privilegiată în raport cu confirmarea ori respingerea teoriilor deja existente, presupune un material în genere subiectiv dar bogat, o aplicabilitate limitată prin producerea de date calitative în detrimentul celor statistice și o fiabilitate restrânsă compensată de o validitate ridicată. În sfârșit, abordarea cade sub incidența ambivalenței, atât etnografică, de tip documentarist pe linia observatorului detașat, cât și experimentală de gen studiu tematic sau de caz.

Construcția unui discurs precum cel al sângelui nu poate fi urmărită decât cu un ochi sensibil la interdisciplinaritate care nu dezavuează medierile sensului prin mai multe paliere de cunoaștere, unde niciun palier nu e valorificat *stricto sensu*, până la capăt, prin solidarizare și făcând jocul parțialității disciplinare. Altfel spus, teza rezonază cu mai multe deschideri culturale, respectiv disciplinare, însă nu într-un mod static, ci procesual, urmând traiectoria culturală, literară sau artistică, proprie lumii contemporane până la pierderea ei în ipotetic. Medierile aparțin imaginarului, semioticii și antropologiei pe de-o parte, și sociologiei, fenomenologiei și filozofiei pe de altă parte.

Acolo unde imaginarul medical reclamă confruntarea necesară a mitologiei cu știința, a sângelui în dublul său statut de esență magică și de fluid organic, sociologia denunță controlul sangvin și modelarea individuală cu miză socială, prin urmare orice sângerare, naturală sau produsă, ce periclitează integritatea corporală, e în legătură nemijlocită cu integritatea socială. În ceea ce privește semiotica, semnul ca fenomen individual, estetic, religios, social și teoretic, își dezvăluie ascendența în concepția saussuriană conform căreia diferența (repetarea ei) creează cultura (sângelui), iar pe urmele fenomenologiei, în pofida pretenției sale de anistoricitate, cunoașterea încarnată de știința empirică e mai plauzibilă decât presupusa cunoaștere a psihologismului. Față cu antropologia medicală sau politică, filozofia echilibrează discursul, oferind instanțe și extrapolări etice.

1.1.1. Imaginarul medical: simptome ale sângelui mitologic vs. științific

Data fiind istoria lui împărțită, între statutul onorific de esență divină și acela de simplu fluid organic, sângele s-a aflat în centrul mai multor teorii, abordări magice și ritualuri dincolo de antichitate, iscând atitudini ambivalente. Obiect al medicinei profesionalizate, a fost de asemenea obiect al manipulării și exploatării potrivit nevoilor curente, mentalităților și credințelor timpului, adesea în pericol de a deveni furnizorul oportunistului științific și al abuzului medical. Până la revoluționarea științei medicale prin observare directă și experimentare, se considera cu toată seriozitatea că în corpul uman sunt produse și distruse zilnic cantități uriașe de sânge (Galen). În pofida descoperirii circulației sangvine (William Harvey), știința sângelui n-a devenit concomitent un domeniu autonom, ci a făcut în continuare jocul unei complexe mitologii, folosind același tip de mistificare verbală și experimentală. Confuzia privind teritoriul mitologiei pe de-o parte, și al științei pe de alta, încă se mai resimte și astăzi, iar dacă această înrâurire progresivă este necesară sau nu, în cursul general al istoriei umane, constituie miza analitică a acestui subcapitol.

1.1.2. Sângele între antropologia medicală și politică

La granița dintre filozofie și științele umaniste, antropologia ca teorie despre om se bucură de privilegiul de a se opune monismului în cercetările sale recente, astfel încât corpul uman investigat de antropologia medicală sau politică e surprins în ansamblul dinamic al relațiilor de putere (biopolitica) ce anunță dislocarea simbolismului tradițional al sângelui și

statuarea lui actuală ca produs vandabil și de schimb. Intrarea vieții în drepturile politicii medicale minimalizează viața exagerând-o. Determinismul sângelui ca susținător absolut al vieții se întrevește în dependența omului față de instituția medicală salvatoare și de băncile de sânge, așadar în controlul camuflat al ideologiilor biologizante.

1.1.3. Sociologia prezenței sângelui

Mai ales o prezență figurată decât una efectivă, sângele – contrar reformismului social și filozofic ce caracterizează în genere sociologia, își dezvăluie idiosincraziile și inerțiile metaforice, singura transformare tolerată fiind cea de dezordine și haos (Sade, Bataille). Între convenționalitatea care a clasat cultural sângele mai bine de două milenii și avansul genetic contemporan ce scoate din schema de raționalizare simbolică a sângelui în favoarea unei hărți (cartografiabile) a sângelui, sociologia sângelui rămâne într-o continuă criză de recunoaștere. Dacă societatea de sânge împărtășea caracterul sângelui pur într-o manieră stabilă și clară din punct de vedere socio-politic, societatea liberală își asumă prerogativele sângelui devalorizat în mod fantomatic și aleatoriu.

1.1.4. Istoria ultimă a sângelui

Sub influența noului relativism științific, istoria recentă își dezvăluie tot mai insistent limitele analitice și de sinteză. Mai puțin o poveste despre trecut și mai mult o poveste despre metamorfozele în funcțiune, dependente de structurile imaginarului și acțiunea ideologiilor, istoria ultimă a sângelui e istoria multiplicității sau istoria istoriilor ce încheagă ultimele decenii. Între tradiționalismul cel mai pur (spațiul românesc) și caracterul novator cel mai exuberant (spațiul britanic), există și poziții intermediare care dau seama de puterea socialului în deconstrucția și manevrajul sângelui. În antropologia japoneză nevoia creează reprezentarea ultimă a sângelui, după cum lipsa de nevoie nu disturbă tradiția sau excesul de nevoie poate împinge în zone sterile inovația. Nu există un punct terminus al istoriei sangvine, dar există o capacitate crescândă de versatilitate și autodebusolare.

Școala sângelui este formula elevată sub care se grupează la modul empiric adepți din diverse domenii de cercetare, de la medici și istorici la antropologi și scriitori, spre a aprofunda și populariza morfologia culturală a sângelui pe o bază teoretică în expansiune.

1.2.1. Spațiul francez; 1.2.2. Spațiul anglo-saxon; 1.2.3. Spațiul german.

Capitolul 2: Preliminarii culturale la fenomenul alterității în circuit sangvin

Alteritatea sangvină e existența în diferență care se nuanțează la limita discursurilor univoce sau duale despre sânge, începând cu recuperarea textului biblic și terminând cu textele postmodernismului, și se diferențiază de alteritatea sangvinară care se definește exclusiv prin vărsarea și risipa de sânge.

2.1. Alteritate și sânge în textul biblic

Fără a opera distincția de ordin religios iudaic/ creștin în lumina interpretărilor rabinice/ patristice, subcapitolul de față analizează felul în care se construiesc categoriile alteritare prezente în narațiunile biblice în relație cu prevalența unui imaginar al sângelui. Datorită diferențierii dintre sânge și carne impuse de Levitic („Căci viața trupului este în sânge“) există mai multe prescripții, interdicții și tabu-uri divine. Recunoscut ca substanță de putere, sângele determină potențialul de acceptare în sau excludere din comunitate a omului. Celălalt e în egală măsură cel care a vărsat sânge ori s-a folosit de puterea sângelui împotriva legislației și ordinii divine.

2.2. Urme actuale ale alterității decantate antropologic

Alteritatea antropologică nu se poate defini fără valorificarea marilor teorii privind originea omului, produse în acest caz de gânditorii Sigmund Freud și René Girard. Felul în care cei doi se raportează la societatea de sânge e definitiv pentru relațiile economice actuale în sensul în care se manifestă două atitudini ambivalente față de proprietate: una indiferentă la proprietate și bazată pe conservarea socială în detrimentul alterității

sacrificabile (Girard), iar alta mizând pe proprietate și pe transmiterea puterii sângelui în privilegierea unei alterități genealogice (Freud). Analizate fiecare în parte de pe poziția exemplarității, cele două atitudini explică manipularea sau sublimarea violenței originare, cu deschideri spre evoluția speciei, fără a mai considera și variabilitatea biologică a omului. Comparația nu vizează anularea lor reciprocă, prin schematism și inadvertență la realitatea istorică, ci decantarea rolului pe care îl deține existența alteritară în antropologia sângelui înainte și după intrarea omului în istorie.

2.3. Alteritatea postmodernă

În teoriile cele mai pesimiste ale postmodernismului, cu precădere cele semnate de criticul francez Jean Baudrillard, conceptul de alteritate își probează imposibilitatea teoretică și referențială. Reprezentările sângelui din literatura actuală video și de larg consum confirmă această imposibilitate într-o manieră fie neutră, fie patetică; făcând din reprezentarea alterității ultima navă eșuată a postmodernismului. Analiza ideatică prin raportare la modernitate își propune să clarifice problematica generală a alterității, în care se include și cea de gen sangvin, în epoca contemporană.

2.4. Intersectări alteritare în literatură

Degajată selectiv din două texte, unul de factură modernistă (*Sângele celorlalți*), altul contemporan (*Fără sânge*), problematica alterității se exemplifică prin prisma tematicii războiului ca trecere dinspre angoasa Celuilalt – alteritatea urgentată, generică, a modernității, înspre pierderea în Celălalt – identitatea de provizorat a contemporaneității, unde nu mai poate exista alteritate decât accidental. Impresia critică pe care o lasă cele două texte literare privite comparativ e că alteritatea construită pe sânge de-a lungul modernității marcate de război, își pierde în prezent semnificația alteritară și cu toate că sângele rămâne angajat în reprezentare rupe vraja diferenței, impunând găsirea unor soluții circumstanțiale de a fi.

Literatura sângelui circumscrie literatura care explorează formele violenței și categoria răului ca adjuvant spiritual, în ideea exprimării unui conținut uman presant unde sângele funcționează tematic și dialectic, metaforic și simbolic.

3.1. Categoria răului între filozofie și literatură

În investigațiile filozofice aparținând lui Luigi Pareyson, Paul Ricoeur, Étienne Borne, Daryl Koehn, Alain Badiou sau altor gânditori contemporani, categoria răului își dezvăluie rețeaua de proprietăți aparent disparate într-o relație privilegiată cu categoria binelui. Atât filozofia, cât și teologia confirmă rezistența și dificultatea definirii unei categorii istorice pe care cercetarea umanistă nu se poate pune nici parțial, nici definitiv de acord. O posibilă împăcare pe ideea de coabitare interdisciplinară vine din zona istoriei, prin prisma lui Michel Faucheux care face legătura necesară dintre răul dezbătut filozofic și cel vizibil aplicat în câmpul literar. Incursiunea istorică e de natură să aducă în prim plan distincția fundamentală teoretizată de Georges Bataille: răul creator având un caracter deschis, manifestat prin sânge, e în opoziție cu binele și caracterul închis al muncii. Exemplificând, proza europeană (G. Bataille) și cea americană (John Berendt) așează față în față două tipuri de rău, unul al plăcerii imediate și împotriva discontinuității, și altul factual, care hrănind discontinuitatea produce răul nou pe baze cunoscute. În cele din urmă, indecizia răului (Martin Buber) din filozofie e echivalentă în plan literar cu posibilitățile sale infinite.

3.2. Teorii ale violenței în istoria recentă a culturii

La o examinare atentă asupra teoriilor violenței din secolele XX și XXI emise în cadrul științelor socio-umane, sunt vizibile trei atitudini teoretice fundamentale: a.) cu o dispoziție de detașare structuralistă teoria se arată mai importantă ca violența propriu-zisă (Girard, Burkert, Maffesoli); b.) din principiu mai puțin categorică, teoria își asumă violența analitic și dialectic (Arendt, Benjamin, Aron, Fromm etc.); c.) rezistența teoretică și deteoretizarea violenței în contextul contemporan al studiilor de caz. Fără a ieși din teorie, literatura – prin propriile fenomenalizări ale violenței, se va dovedi o sursă insuficient explorată în vederea extinderii teoriei, intrate deja în banalitatea și repetiția obiectului de cercetat.

3.3. Proza violenței

Demersul critic privind analiza violenței în literatura contemporană pune în vedere faptul că s-a creat o prăpastie mult prea mare între teoria violenței și literatura violenței. Prima se învârtte într-un cerc aproape previzibil, urmărește și reacționează alert doar la istorie și ideologie, în timp ce a doua depășește istoria, uneori o supune și o epuizează de sens, alteori pătrunde în ea în căutare de sensuri pierdute sau neexplorate. În prezent teoria ar trebui să-și asume cât mai cuprinzător cu putință efortul literar și artistic și să-i facă dreptate, prin elucidarea și consolidarea poeticii violenței.

3.4. Dramaturgia violenței

Cu un precedent în teatrul antic și elisabetan imposibil de rezumat, dramaturgia violenței în contemporaneitate beneficiază de experiența intelectuală a suprarealismului din anii douăzeci-treizeci care pe fondul influenței psihanalitice începe să gândească violența. Piesa *Bonele* (1947) a lui Jean Genet e un atare exercițiu literar de asumare intelectuală a violenței. Inspirat tot din sfera faptelor diverse, tragedia *Nunta însângerată* (1932) a lui Lorca sau piesa de mistere *Relații de sânge* (1980) a lui Sharon Pollock, oferă modele de angajare literară în explorarea violenței criminale. Trecerea modernistă de la imageria sângelui (de recuzită) la imaginarul sângelui (de interpretare) e cel mai pregnant vizibilă în teatrul avangardist al lui Antonin Artaud sau mai recent în cel experimental al lui Jan Fabre, amândoi încercând scoaterea teatrului de pe pisteles consacrate.

Capitolul 4: Sângele în dinamica artei

Arta sângelui e arta care reprezintă și experimentează prin intermediul vizualului valențele multiple ale sângelui, atât în cadrele estetice recunoscute de modernism, cât și anti-estetic, politic și social, în formele artistice contemporane.

4.1. Vizibilitatea sângelui în artă

4.1.1. Preliminarii istorice

Înainte ca sângele să-și arate funcția propriu-zis artistică de obiect de reprezentare, își testează vizibilitatea în arta preistorică, apoi în pictura religioasă și istorică – de gen războinic și militar, cu un loc predilect dedicat decapitărilor. Istoria figurării sângelui e una interdependentă de organizarea socială: preistorică a vânătorii, medievală a dogmei creștine, premodernă a revoluției de instaurare a puterii civile ș.a. Chiar dacă se bazează în mare parte pe principiul fidelității față de social și mentalul colectiv, arta sângelui din aceste epoci de civilizație își dezvoltă primele inițiative creatoare care transcend orizontul așteptării și formează ochiul critic pentru reprezentările alternative din modernitate.

4.1.2. Reprezentarea sângelui în arta modernă

Abia de-a lungul modernității se definește statutul tematic și experimental al sângelui în câmpul artei, care înainte fusese doar istoric și vital din punct de vedere socio-cultural. Fără o incursiune în materialul semnificativ, de cotitură, furnizat de expresionism (Gert H. Wollheim, M. Oppenheimer) și suprarealism (Magritte), de inclassabilii Chaïm Soutine și Francis Bacon prinși în exuberanța neostenită a cărnii, cât și de studiul de caz reprezentativ pentru pionieratul artei feminine (Kahlo), arta contemporană nu și-ar putea demonstra miza și resorturile. Mai mult decât compararea ulterioară a artei moderne cu cea contemporană, intenționalitatea acestui subcapitol rezidă în susținerea și introducerea celei mai recente producții artistice, care în absența modernității ar fi lipsită de legitimitate și sărăcită de semnificație. De aceea, o abordare diacronică e indispensabilă, în defavoarea unei perspective strict sincronice, limitată contextual la perioada proiectului de față, care n-ar reuși să clarifice fenomenul artei sângelui fără o doză mare de parțialitate.

4.1.3. Dinamica sângelui în creația și existența Fridei Kahlo

(a.) In picturam

Frida Kahlo reprezintă una din primele prezențe feminine vizibile pe scena masculină a picturii. Până la începutul secolului XX, femeia-artist era asociată cu acuarela, ceea ce face din Kahlo o pionieră în pictura în ulei. Mai mult, stilul ei personal reunește elemente într-o combinatorică surprinzătoare, care până atunci nu a fost experimentată de artă. Unul dintre

aceste elemente este sângele și atributele sale – național, familial, christic, uterin, malign, sacrificial, expus și așa mai departe, într-o relație vibrantă cu instanțele de înscenare și mască. O invitație la un carnaval nesfârșit, creația Fridei Kahlo nu concepe nicio transformare internă, ci doar decorul și recuzita în continuă interșanjabilitate. Din acest punct de vedere, creația ei artistică materializează și expune dinamica morții.

(b.) Ficționalizarea biografiei artistice

Majoritatea criticilor lui Kahlo folosesc biografia spre a trivializa creația produsă de o femeie și a o demite cu fermitate în spațiul privat (David Lomas). Tendința aceasta e valabilă și în privința biografilor care prezintă viața artistei precum un catalog de nenorociri personale lipsit de semnificații socio-politice mai ample. Dincolo de povestea lacrimogenă a unei vieți întregite și motivate în jurul figurii de mater dolorosa, scriitorii J-M. G. Le Clézio (*Diego și Frida*) și Bárbara Mujica (*Frida*) creează două versiuni ficționale inedite împotriva curentului biografic, care nuanțează și amplifică paleta coloristică în care e redată Frida Kahlo.

4.2. Experimentarea sângelui în arta contemporană

(a.) Fotografia; (b.) Pictura; (c.) Sculptura; (d.) Performance; (e.) Urmări.

4.2.1. Fenomenul Nitsch

Lansat în cercul acționismului vienez, alături de Otto Muehl, Günter Brus și Rudolf Schwarzkogler, temerarul Hermann Nitsch și-a dedicat viața performance-ului extrem întruchipat de conceptul cupolă de „teatru de orgii și mistere“, în baza căruia propune reconceptualizarea sacrului în afara limitelor religiei organizate, în termeni neopăgâni cu o abordare artistic-ritualică și consecințe existențiale. Împotriva modernismului transformat în muzeu, arta lui Nitsch – care la rândul ei face arheologia sângelui și intestinelor, cade sub întrebarea previzibilă a devenirii și transformării sale în relicvă contemporană a propagandei vitaliste în perioada postbelică.

Începând cu al doilea val de feminism din anii șaizeci ai secolului XX, femeia își recuperează și salvează corpul de reprezentarea exclusiv masculină. Revoluția artistică nu garantează, însă, femeii o voce distinctă în câmpul artistic care până în zorii modernității era controlat de bărbat. Cu violență și patimă pentru exhibarea sângelui, inclusiv al celui menstrual, arta feminină contemporană pare a se alia prin practicarea performance-ului artei masculine, depășind uneori valoarea de șoc a acesteia prin îmbinarea esențialismului (datul feminin atestat) cu puterea (datul masculin moștenit). Dacă arta produsă de bărbați așeza femeia cel mai adesea sub reprezentarea nudului, interzisă ca practică femeilor, arta corporală realizată de femei o așează în zona obscură a reprezentării extreme (care păstrează nuditatea), de unde înțelegerea și extragerea feminității e o problemă încurcată.

4.2.3. Expoziția din Frankfurt

Mai mult decât un eveniment artistic, o expoziție este un eveniment mediatic și social, de captare a atenției publice asupra unei stări de lucruri. Acompaniedă de Crucea Roșie germană și de un oficiu ambulant de donare de sânge în schimbul gratuității permisului de intrare, expoziția din Frankfurt (2001) despre arta, puterea, politica și patologia sângelui, lansează o provocare fără precedent prin vastitatea tematică pe care și-o propune. A crea un întreg coerent dintr-o multitudine de piese disparate e o încercare hazardată, al cărei fir roșu chiar dacă se rătăcește adesea la nivel expozițional, e recuperat definitiv în urma sa materială lăsată de catalogul expoziției, editat de muzeologul anglo-canadian James M. Bradburne.

Capitolul 5: Concluzii

Refacerea unui parcurs cultural pe urmele și ordinele discursive propuse de o literatură de specialitate care nu se totalizează disciplinat, de la parte la întreg, ci se aglomerează în toate părțile sale nevralgice, ignorând totalitatea din care face parte, e mai mult decât un exercițiu critic, e un exercițiu de supraviețuire și doar în ultimă instanță un exercițiu ludic, de detașare animată în captarea ultimului efect rămas. Păstrând o fidelitate necesară față de paradigma actuală a interdependenței, girată politic și disciplinar, excesul discursiv și

confluența mai multor paliere teoretice devine *modus vivendi* prioritar, anume făgașul firesc al cunoașterii ce instaurează normativitatea subiectivă de oprire și captare istorică.

Existența cunoașterii sangvine e în primul rând istorică, doar prin abordare științifică devine tematică. Preexistența istoriei în fața oricărui tematism face ca destinul întrebărilor care construiesc tema să sufere de pe urma unei predestinări discursive ce impune ca metodă centrală metoda antropologică bazată pe discurs. Astfel, recuperarea și apropierea discursurilor clasice în contemporaneitate are ca scop nu circumscrierea calităților inerent literare și a stranietații lor incontestabile, ci răscolirea unui bagaj cultural ce a împins la materializare epoca actuală. Hermeneutica sângelui debutează critic cu descoperirea mai multor retorici, de inspirație filozofică sau magico-religioasă, dintre care cea mai proeminentă prin omniprezență și putere se arată retorica controlului.

Retorica sângelui prezintă o hartă de căutare atât de încurcată încât îl poartă pe om prin toate înțelesurile vieții și prin toate experiențele istorice, fără să-i dea sentimentul deplin și conștient că a găsit ce căuta, complicata fundație și evoluție a statutului său de *homo sanguinolentus* (lat. însângerat, plin de sânge), cel mult îi poate da sentimentul de preeminență în fața generațiilor anterioare că e corespunzător din punct de vedere socio-cultural și că toți ceilalți nu vor cerceta mai departe să descopere tocmai opusul.

Îmbinând descrierea și analiza fenomenelor istorice într-o abordare etnografică ce mizează pe bibliografie (medicală, artistică, filozofică, sociologică și literară) și muzeografie (vizite tematice la diverse muzee) cu interogarea empirică și exploratorie a aceluiași fenomene într-o abordare cazuistică, cercetarea discursului sangvin generează mai multe întrebări fundamentale: 1. De ce este necesar un studiu de istorie culturală a sângelui în contemporaneitate, 2. Cum se dezvoltă discursul sangvin de-a lungul timpului, 3. Care sunt domeniile generale și cercetătorii în atenția cărora intră, 4. Ce rol au artele în asumarea fenomenalității sângelui, 5. Se poate formula o paradigmă contemporană a sangvinității culturale. La toate acestea încearcă proiectul de față să răspundă cât mai cuprinzător cu putință, evitând concepțiile finaliste.

1.) La prima întrebare se poate răspunde în două moduri, pe linia esențialismului tradițional care ar statua un atare studiu în baza subiectului vital, urgent și inevitabil, de care nu se poate face abstracție datorită prezenței și vizibilității sale excedentare, și aproape de intenția noastră pe linia unui amplu studiu de caz de factură istorică care, amestecând fenomenul cu contextul (contemporan și necontemporan), descoperă în sânge mediatorul cultural al mai multor discursuri.

2.) În ceea ce privește a doua întrebare, discursul sangvin se dezvoltă mozaical printr-o pronunțată retorică a controlului ce impregnează toate realitățile socio-culturale, pornind de la paradigma transcendențialității ce lucrează cu univocitatea intangibilă a sângelui imperial sau christic în perioada premodernă, trecând prin sistemul opozițiilor binare din modernitate ce orientează dualitatea *per se* a sângelui pur-impur, benefic-malefic, dădător de viață-producător de moarte ș.a., și ajungând în epoca contemporană la un sistem deschis al multiplicității sangvine, ce creează condiții prielnice unei plurivocități artistice.

3.) Nu există domeniu umanist care să nu fie atins sau preocupat de instanțele sângelui: de la religie și antropologie, la filozofie și sociologie, culminând cu istoria medicală și arta, cercul cercetărilor se lărgeste de la o zi la alta. Spațiului cultural francez îi revine o anumită întâietate prin studiile lui Jean Bernard, Jean-Paul Roux, Jacques-Louis Binet, Jean-Paul Bourre, Michèle Cros, Véronique Moulinié, Jean-Marie Auby, Marie-Angèle Hermitte. Nici spațiul cultural anglo-saxon nu duce lipsă de specialiști, prezentându-i în persoana lui Steve Jones, Roy Porter, Arthur Ernest Maurant, Earle Hackett, James M. Bradburne, Brian Sykes, Reay Tannahill și A.D. Farr, iar din spațiul german se remarcă Uli Linke, Christina von Braun, Christoph Wulf și Bettina M. Bildhauer. Italianul Piero Camporesi și austriacul Maxwell Myer Wintrobe completează spațiul european. Cu o școală mai recentă se alătură spațiul american prin contribuția lui David Biale, Douglas Starr, Melissa M. Meyer, Bernard Seeman, Peggy McCracken, Caroline Walker Bynum, Melbourne Tapper, Susan Resnik și Pete Moore.

4.) În asumarea fenomenalității sângelui, literatura și artele, degajă sângele preexistent ca sursă de inspirație din discursurile unilaterale și ambivalente, asimilând în felul acesta un rol politic, de angajament subversiv și deconstructivist față cu politizarea dominantă a vieții. Confruntarea contemporană literară și artistică cu tematica violenței nu e una preponderent ficțională, în pericol de-a deveni întreținere spirituală, ci se află pe același plan cu istoria personală și universală. Mai mult, violența nu rezidă în sânge, ci în politicile care îl decid și în metaforele culturale care îl prelucrează. Acestea ar alcătui al doilea element al relației față de care artele au o funcție eminentă morală.

5.) Sangvinitatea culturală contemporană se reclamă de la paradigma falsei unități care se cere în permanență reinvestită, dezbătută și completată. Recurs la mai vechile unități socio-politice precum sângele nobil din regimurile monarhice, sângele arian sau pur din politicile naționaliste, sângele exclus din calomnia de sânge atașată evreilor, sângele inferior

rezervat feminității antice și medievale din politica socială falocentrică, sângele infectat din schemele disciplinare ș.a., paradigma actuală vizează implicațiile politice ale culturii, circuitul de control și manipulare a valorii.

5.1. Index alfabetic

5.2. Referințe bibliografice (selectiv)

1. *Affaires de sang*. Présenté par Arlette Farge. Editions Imago, Paris, 1988, 156 p.
2. Auby, Jean-Marie: *Le sang humain et le droit*. Presses Universitaires de France, Paris, 1997, 128 p.
3. BBC Radio 4: *Blood Is Thicker than Water*. A radio series by Steve Jones. Wellcome Trust 210 Euston Road, London, 2003
4. Bernard, Jean: *La légende du sang*. Flammarion, Paris, 1992, 288 p.
5. Bernard, Jean: *Le sang des hommes*. Édition Buchet Chastel, 1982, 224 p.
6. Bernard, Jean: *Le sang des poètes*. Éditions Odile Jacob, Paris, 1996, 344 p.
7. Bernard, Jean: *Le sang et l'histoire*. France Loisirs, Paris, 1985, 158 p.
8. Bernard, Jean: *Le sang*. Flammarion, Paris, 1995, 128 p.
9. Bernard, Jean; Bessis, Marcel; Binet, Jacques-Louis: *Histoire illustrée de l'hématologie de l'Antiquité à nos jours*. Les Éditions Roger Dacosta, Paris, 1992, 282 p.
10. Biale, David: *Blood and Belief – the Circulation of a Symbol between Jews and Christians*. University of California Press, Berkeley • Los Angeles • London, 2007, 300 p.
11. Bildhauer, Bettina: *Medieval Blood*. University of Wales Press, Cardiff, 2006, 246 p.
12. Binet, Jacques-Louis: *Le sang et les hommes*. Découvertes Gallimard, France, 2001, 128 p.
13. *Blood* [Videorecording]. PMT Video. Produced by Conscient INC for Radio-Québec with the Participation of Téléfilm Canada and Le Ministère de l'Enseignement Supérieur et de la Science, Québec, 1990
14. *Blood and Data: Ethical, Legal and Social Aspects of Human Genetic Databases*. Edited by Gardar Árnason, Salvör Nordal, Villyálmur Árnason. University of Iceland Press and Centre for Ethics, Reykjavík, 2004, 352 p.
15. *Blood Feuds: AIDS, Blood, and the Politics of Medical Disaster*. Edited by Eric A. Feldman, Ronald Bayer. Oxford University Press, New York · Oxford, 1999, 376 p.

16. *Blood in History and Blood Histories*. Edited by Marciacarla Gadebusch Bondio. Sismel: Edizioni del Galluzzo, Firenze, 2005, 386 p.
17. *Blood Magic: The Anthropology of Menstruation*. Edited, with an Introduction by Thomas Buckley and Alma Gottlieb. University of California Press, Berkeley • Los Angeles • London, 1988, 326 p.
18. *Blood Orgies. Hermann Nitsch in America*. Edited and introduced by Aaron Levy. Slought Books, Philadelphia, 2008, 230 p.
19. *Blood: Art, Power, Politics and Pathology*. Edited by James M. Bradburne. Prestel Verlag, Munich • London • New York, 2001, 272 p.
20. *Blood: Bearer of Life and Death*. A Report from the Howard Hughes Medical Institute, 1993, 60 p.
21. Borowitz, Albert: *Blood and Ink. An International Guide to Fact-Based Crime Literature*. The Kent State University Press, Kent and London, 2002, 524 p.
22. Bourre, Jean-Paul: *Le Sang, La Mort et Le Diable*. Éditions Henri Veyrier, Paris, 1985, 183 p.
23. Camporesi, Piero: *Juice of Life – The Symbolic and Magic Significance of Blood*. Foreword by Umberto Eco. Translated by Robert R. Barr. Continuum, New York, 1995, 140 p.
24. Codreanu, Florina: *Existențele sângelui. Eseu despre curgerea sângelui*. Casa Cărții de Știință, Cluj-Napoca, 2009, 120 p.
25. Cros, Michèle: *Anthropologie du Sang en Afrique*. Préface de Jean Bernard de l'Académie française. Éditions L'Harmattan, Paris, 1990, 298 p.
26. Dreyfus, Camille: *Some Milestones in the History of Hematology*. Greene & Stratton Inc., New York and London, 1957, 88 p.
27. Exhibition *Blood: Perspectives on Art, Power, Politics and Pathology* (November 11, 2001- January 27, 2002): http://automatist.org/blood/exhibition_en.html
28. Farr, A.D.: *God, Blood and Society*. Impulse Books, Aberdeen Scotland, 1972, 120 p.
29. Hackett, Earle: *Blood. The Paramount Humour*. Jonathan Cape Thirty Bedford Square, London, 1973, 288 p.
30. Hayes, Bill: *Five Quarts. A Personal and Natural History of Blood*. Ballantine Books, New York, 2005, 291 p
31. Hermitte, Marie-Angèle: *Le sang et le droit. Essai sur la transfusion sanguine*. Éditions du Seuil, Paris, 1996, 478 p.

32. Hoffman, Lawrence A.: *Covenant of Blood. Circumcision and Gender in Rabbinic Judaism*. The University of Chicago Press, Chicago and London, 1996, 256 p.
33. Istoric sânge: <http://en.wikipedia.org/wiki/Blood>
34. Jones, Steve: *In the Blood – God, Genes and Destiny*. Flamingo – An Imprint of Harper Collins Publishers, London, 1997, 302 p.
35. *L'ABCdaire du sang*. Collectif. Flammarion, Paris, 1999, 120 p.
36. *Le Sang au Moyen Âge*. Actes du quatrième colloque international de Montpellier Université Paul-Valéry (27-29 novembre 1997), Les Cahiers du C.R.I.S.I.M.A. Nr. 4, 1999, 476 p.
37. Linke, Uli: *Blood and Nation – The European Aesthetics of Race*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1999, 332 p.
38. Meyer, Melissa L.: *Thicker than Water – The Origins of Blood as Symbol and Ritual*. Routledge, New York and London, 2005, 264 p.
39. Moore, Pete: *Blood and Justice. The seventeenth-century Parisian doctor who made blood transfusion history*. John Wiley & Sons Ltd, England, 2003, 224 p.
40. Moulinié, Véronique: *La Chirurgie des Âge – Corps, sexualité et représentations du sang*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme, Paris, 1996, 324 p.
41. Mourant, Arthur Ernest: *Blood Relations. Blood Groups and Anthropology*. Oxford University Press, 1983, 146 p.
42. *Mythen des Blutes*. Christina von Braun, Christoph Wulf (Hg.) Campus Verlag, Frankfurt • New York, 2007, 370 p.
43. Page, Jake: *Blood – The River of Life*. U.S. News Books, Washington D.C., 1981, 164 p
44. Porter, Roy: *Blood and Guts. A Short History of Medicine*. W. W. Norton & Company, New York • London, 2003, 200 p.
45. *Power in the Blood: a Handbook on AIDS, Politics, and Communication*. Edited by William N. Elwood. Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Mahwah, New Jersey • London, 1999, 442 p.
46. Red Gold – the epic story of blood: <http://www.pbs.org/wnet/redgold/history/index.html>
47. *Red Gold: The Epic Story of Blood* [Videorecording]. Episode 1. Magic to Medicine. Episode 3. Tainted Blood.
48. Resnik, Susan: *Blood Saga. Hemophilia, AIDS, and the Survival of a Community*. University of California Press, Berkeley • Los Angeles • London, 1999, 292 p.
49. Roux, Jean-Paul: *Le sang. Mythes, symboles et réalités*. Librairie Arthème Fayard, Paris, 1988, 408 p.

50. Sandeman, Anna: *Your Body Blood*. Watts Books, London • Sydney, 1996, 32 p.
51. Schele, Linda; Miller, Mary Ellen: *The Blood of Kings – Dynasty and Ritual in Maya Art*. Photographs by Justin Kerr. George Braziller INC, New York in association with the Kimbell Art Museum, Forth North, 1986, 336 p.
52. Seeman, Bernard: *The River of Life. The Story of Man's Blood from Magic to Science*. Museum Press Limited, London, 1962, 256 p.
53. Starr, Douglas: *Blood. An Epic History of Medicine and Commerce*. Alfred A. Knopf, New York, 1998, 446 p.
54. Sykes, Bryan: *Blood of the Isles. Exploring the Genetic Roots of Our Tribal History*. Bantam Press, London • Toronto • Sydney • Auckland • Johannesburg, 2006, 306 p.
55. Tannahill, Reay: *Flesh and Blood – A History of the Cannibal Complex*. Abacus Books, London, 1996, 310 p.
56. Tapper, Melbourne: *In the blood. Sickle Cell Anemia and the Politics of Race*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1999, 164 p.
57. Walker Bynum, Caroline: *Wonderful Blood. Theology and Practice in Late Medieval Northern Germany and Beyond*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2007, 402 p.
58. *William Harvey and the Circulation of Blood* [Videorecording]. Royal College of Physicians, London, 1978
59. Wintrobe, Maxwell M.: *Blood, Pure and Eloquent. A Story of Discovery, of People, and of Ideas*. McGraw-Hill Book Company, New York to Toronto, 1980, 772 p.
60. Zaoui, Amin: *La culture du sang – Fatwas, femmes, tabous et pouvoirs*, Le Serpent à Plumes, Paris, 2003, 156 p.

5.3. Muṭumiri